

VAN WIERDEN EN TERPEN

Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek
Nummer 14 (juli 2010)

Unieke aardewerken pot met aanzet voor hengsel gevonden tussen vondsten Winsum-Bruggeburen

In het vondstmateriaal van de opgraving die in 1996 plaatsvond in het Friese dorp Winsum-Bruggeburen, is een stuk van een aardewerken pot gevonden met een aanzet voor een hengsel. Dit is uniek in de Nederlandse archeologie, schrijven **Ernst Taayke** en **Tineke Volkers**. Hoe een inheemse pottenbakster probeerde om een Romeins gebruiksvoorwerp na te maken.

Aardewerk en oren - het is geen sterke combinatie, vooral niet bij inheems prehistorisch aardewerk. Slechte klei en een lage baktemperatuur maakten het gevoelig voor breuk. Het is niet verwonderlijk dat in de schappen van depots vaak potten staan met een afgebroken oor. Ze werden ooit gebruikt voor het putten van water, met een touw door een oor. Soms brak het touw, soms het oor, en dan zonk zo'n pot naar de bodem van de put en bleef daar liggen, eeuwen en eeuwen, tot toeval of opgraving hem weer aan het daglicht bracht.

In sommige aardewerktradities werd niet met oren gewerkt. Waarom ook? Een kookpot werd gewoonlijk niet boven een haard gehangen, maar in het vuur geplaatst, en voor het putten van water sloeg men eenvoudigweg een touw om de hals. Soms ziet men snoeroren, maar die hadden vaak louter een decoratieve functie; vaak blijken ze niet eens helemaal doorboord.

Handgemaakt aardewerk was gewoonlijk het product van huisvlijt, vervaardigd langs lijnen van traditie, doorgegeven van moeder op (schoon)dochter. Veranderingen kwamen traag en meestal van buitenaf. Maar af en toe moet er iets zijn opgetreden dat op eigen initiatief lijkt. Dat geldt bijvoorbeeld voor zogenaamde zwaluwnest-oren, waarbij de hals aan weerszijden werd doorboord en om de gaten een halfronde kapje werd geplaatst. De pot werd dan blijkbaar toch boven het vuur gehangen en de kapjes zorgden er voor - in principe tenminste - dat het touw niet doorbrandde. Zwaluwnest-oren werden uitgevonden in de Romeinse tijd, zonder mode te worden, en vervolgens weer in de zesde-zevende eeuw (een bekend voorbeeld stamt uit Leens, uit een

Inheemse pot met aanzet voor een hengsel.

Foto: Noordelijk Archeologisch Depot, Nuis

opgraving van Van Giffen) en nog een derde maal, in de tiende-elfde eeuw. Maar de vinding voldeed blijkbaar niet, want verdween iedere keer weer snel van het repertoire.

Afgelopen winter werd op het Noordelijk Archeologisch Depot het materiaal van de opgraving Winsum-Bruggeburen geregistreerd, door de tweede auteur. Dit onderzoek, in 1996 uitgevoerd door het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA), is vooral bekend geworden door een paar vroegromeinse vondsten, maar de nadruk ligt op scherven uit de Midden-IJzertijd - de terp was namelijk al grotendeels afgegraven. Maar in enkele diepe ingraveningen was materiaal terechtgekomen uit latere tijdvakken, zoals de middenromeinse tijd en de volksverhuizingsperiode. Daarbij bevond zich een groot fragment van een pot die een kenmerk vertoont dat uniek mag worden genoemd. Er is namelijk duidelijk de aanzet van een centraal hengsel zichtbaar. Het baksel van de pot, met steengruis gemagerd en van een glad donker oppervlak voorzien, wijst op een datering in derde eeuw na Christus.

Voorbeelden

Een eenmalig probeersel, maar niet zonder voorbeelden. In de Romeinse tijd kwam namelijk bronzen vaatwerk voor, en daartoe behoorden emmervormen met een centraal hengsel. Het type

Hemmoor - vernoemd naar een Noordduitse vindplaats - is een bekend voorbeeld. Complete exemplaren zijn in onze contreien niet voorhanden - vermoedelijk werd zo'n emmer na verloop van tijd omgesmolten, want brons was kostbaar - maar er zijn wel fragmenten van gevonden. Op de randen van de emmer zaten twee driehoekige verstevigingsstukken waarin een los hengel was bevestigd. Wat Winsum-Bruggeburen zelf betreft kan bovendien gewezen worden op de vondst van twee houten duigen-emmers, eveneens uit de Romeinse tijd, waarbij een iets ander, maar vergelijkbaar principe was toegepast. Op de zijkanten zijn de afdrukken zichtbaar van ankervormig ijzeren plaatwerk dat diende om een hengel te bevestigen. Aardewerk met doorboorde driehoekige opstaande randen, in de stijl van Hemmoor-emmers, zijn in Noord-Nederland drie maal eens aangetroffen (Wijster, Groningen-Martinierkhof, Wijnaldum). Misschien dat in die gevallen een touw of een stuk leer als hengel dienst deed. De vondst van Winsum-Bruggeburen vormt nu een vierde, maar geheel uniek voorbeeld waarbij geprobeerd werd Romeins vaatwerk in een inheemse techniek na te bootsen. Maar in dit geval tartte men het lot, want de constructieve zwakte van een hengel van aardewerk is evident. Het moest wel breken, en dat is dan ook gebeurd.

OPGRAVING

IJzertijdnederzetting bij Goutum

Ten zuiden van dorp Goutum, onder de rook van Leeuwarden, wordt de nieuwe woonwijk Techum aangelegd. Archeologen van ARC in Groningen hebben het terprestant opgegraven. Daarbij kwamen in eerste instantie sporen aan het licht uit de Romeinse tijd, zoals greppels, afvalkuilen en waterputten. Bij een aanvullend onderzoek in oktober 2009 werd op dezelfde locatie een nederzetting uit de Midden en Late IJzertijd aangetroffen. Door **Erik Betten**.

Precies op het tracé van de nieuwe Overijsselseweg, even onder Techum, hebben archeologen een nederzetting gevonden uit circa 300 voor Christus. „Deze vondst is vrij uniek voor Fryslân”, stelt archeoloog Sierd Jan Tuinstra van bureau ARC. „We hebben uit deze tijd wel vaker sporen van bewoning gevonden, maar nog geen complete nederzetting. Alleen bij Middelstum in Groningen is dit eerder aangetroffen.”

Voor de leek klinkt het wellicht weinig spectaculair, maar de resten van houten palen, waterputten en

andere aan hun kleur en samenstelling herkenbare sporen in de grond vertellen het verhaal van ten minste vier huizen die op de vroege terp bij elkaar stonden. Het oudste huis is zelfs direct op de natuurlijke ondergrond neergezet, met alleen een laag plaggen om het iets op te hogen - een zogenoemd huispodium.

„Dat wil zeggen dat het hier veilig genoeg was om op dat niveau te gaan wonen”, zegt Tuinstra. Hij sluit niet uit dat - net als in Middelstum - deze nederzetting een soort centrumfunctie had voor een netwerk aan boerderijen in de directe omgeving. Een terp dichterbij Techum, die ook is onderzocht, bevatte ook aanwijzingen in die richting. Toen na twee, drie eeuwen de zee oprukte, werd de plek van de gevonden nederzetting te riskant. De bewoners zochten elders een goed heenkomen en het dorpje verdween uit zicht na herhaalde overstromingen. Tuinstra benadrukt dat zijn theorie nog bewezen zal moeten worden door de ontdekking van een of meer van die boerderijen in de omgeving uit deze Midden IJzertijd. „Maar deze nederzetting alleen is al heel belangrijk om een beter inzicht te krijgen in de periode dat de eerste mensen hier permanent kwamen wonen vanaf de zandgronden. We weten niet precies hoe dat gegaan is, hoe ze zich hebben verspreid, op welke manier ze georganiseerd waren. Hoe meer we van dit soort sites te weten komen, hoe wijzer we worden.”

Op dit moment overleggen de archeologen met de gemeente Leeuwarden over aanvullend onderzoek. Formeel is de gemeente niet verplicht om nu meer te doen, zegt Tuinstra, maar de bouwplannen in de toekomst en deze spectaculaire ontdekking zijn aanleiding genoeg om deze hele hoek nu aan een grondig archeologisch onderzoek te onderwerpen, nog voordat de bulldozers komen.

Erik Betten is journalist bij het Friesch Dagblad.

Een scherp terra sigillata (Romeins importaardewerk), gevonden op de terp Techum onder Goutum.

Foto: www.arcbv.nl/actueel/projecten/het-terprestant-van-goutum

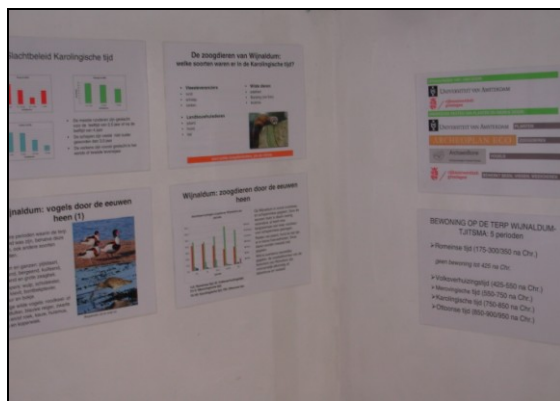
TENTOONSTELLING

'De dieren van Wijnaldum'

In juni 2010 is een kleine tentoonstelling ingericht over het onderzoek naar de dieren op de terp Wijnaldum-Tjitsma (gemeente Harlingen). Deze terp was bewoond in de Romeinse tijd, de volksverhuizingstijd en de vroege middeleeuwen. De tentoonstelling is te vinden in het Archeologisch Steunpunt Wijnaldum en werd gemaakt door het Groninger Instituut voor Archeologie, Archeoplan Eco en ArchaeoBone. Door **Wietske Prummel**.

De tentoonstelling laat zien hoe de dierenbotten zijn onderzocht die tijdens de grote opgravingen op deze terp tussen 1991 en 1993 zijn verzameld. In een vitrine zijn werktuigen gemaakt uit been en gewei te zien. Dit zijn onder andere benen schaatsen, spinsteentjes, naalden, kammen, een fluit gemaakt uit een zwanenbot, amuletten, een handvat en afvalstukken van gewei bewerking. Ook zijn botten van een bruinvis en een grijze zeehond, en vogel- en visbotten tentoongesteld.

In de vroege middeleeuwen woonde een elite op deze terp. Onder meer de beroemde gouden mantelspeld die op deze terp werd gevonden, wijst hierop. De vele werktuigen uit been en gewei uit de vroege middeleeuwen bevestigen de hoge status van de bewoners. Dit blijkt vooral uit de vele kammen, muziekinstrumenten (onder andere de fluit) en huishoudelijke artikelen uit been en gewei die op de terp zijn gevonden. Er werd veel gevestigd, en er werden vele soorten vogels gevestigd. Het Archeologisch Steunpunt bevindt zich in de consistorie achter de kerk. Het is tot eind oktober 2010 alle dagen geopend (www.winaam.nl/). De sleutel kan afgehaald worden bij enkele

Een kijkje in de tentoonstelling in het steunpunt Wijnaldum.

Foto: W. Prummel

Het onderzoek naar het diermateriaal van Wijnaldum is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage vanuit het onderzoeksprogramma Odyssee van NWO.

sleuteladressen in het dorp. Deze staan vermeld achter het raam van het Steunpunt. Ook de vaste tentoonstelling over de opgravingen op Wijnaldum-Tjitsma en een video over de streekgeschiedenis en het ontstaan van het steunpunt zijn te zien.

Lezing

Kinie Esser (Archeoplan Eco), Jørn Zeiler (ArchaeoBone) en Wietske Prummel (GIA) houden op vrijdag 10 september 2010 een lezing over de resultaten van het archeozoologisch onderzoek aan de dierlijke resten van de opgravingen op de terp Wijnaldum-Tjitsma. Zij laten zien wat deze resten vertellen over landschap, veeteelt, vogelvangst, visvangst en over het gebruik van been en gewei voor het maken van werktuigen en andere voorwerpen. De resten van dieren uit de vroege middeleeuwen wijzen op elitebewoning op de terp Wijnaldum-Tjitsma. De avond wordt georganiseerd door het Archeologisch Steunpunt Wijnaldum en de historische vereniging Barradeel.

Wat: Lezing 'Dieren van Wijnaldum'
Waar: Dorpshuis "De Bijekoer",
S. Schaafstrapaed 1, 8857 BT
Wijnaldum, tel. 0517-591070
Wanneer: 10 september 2010
Aanvang: 20.00 uur

Kinie Esser (Archeoplan Eco) laat zien hoe een archeozoöloge te werk gaat.

Foto: W. Prummel

MUSEUMNIEUWS

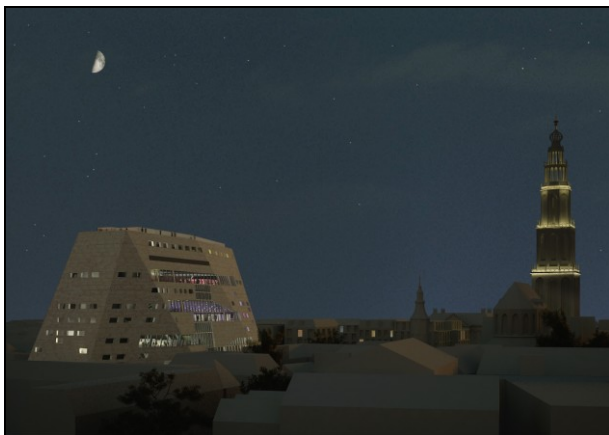
Het Groninger Forum en de Groninger archeologie

Het Groninger Museum krijgt vaak te horen dat 'het verhaal van Groningen' niet meer in haar gebouw is te zien. De oplossing ligt in het verschiet: het Groninger Forum. Door **Egge Knol**.

De oorzaak voor het verdwijnen van de afdeling Groninger geschiedenis ligt nu al weer twaalf jaar achter ons. In oktober 1998 kwam het water hoger dan de raamdrempels en kwam er in het hele gebouw water te staan. Niet veel, maar genoeg om in het paviljoen De Lucchi - gewijd aan het Groninger verleden - de inbouw van meubelplaat en de vloer te bederven. De problemen met de vloer bleken hardnekkiger dan gedacht. Het onverwacht leegkomen van het paviljoen De Lucchi viel samen met een directeurswissel. De nieuwe directeur Kees van Twist was van mening dat archeologie en geschiedenis niet in een kunstmuseum thuishoren, maar een eigen podium verdienen. Door een aantal andere prioriteiten is dat andere podium nog niet gerealiseerd, maar er wordt al wel jaren aan gewerkt: het Groninger Forum.

Aan de Grote Markt

Het Groninger Forum zal verrijzen achter de oostzijde van de Grote Markt die daarvoor teruggelegd wordt op de vooroorlogse rooilijn. Studentensociëteit Mutua Fides zal naar voren gaan, de zalen van bioscoop Images gaan plat, de Naberpassage en bijhorende parkeergarage ook, alsmede een school in de Schoolstraat. Op de vrije ruimte komt een spectaculair gebouw van NL

Impressie van het Groninger Forum by night.

Illustratie: NL Architects

Architects met een reuze vide gevuld met roltrappen naar vele etages met spannende inhoud. Het gebouw zal uitsteken boven de bebouwing, maar natuurlijk de Martinitoren niet naar de kroon steken. Onder het gebouw komt een parkeergarage en een ruime fietsenkelder.

In het Groninger Forum zullen opgaan de bioscoop Images, de centrale binnenstadsbibliotheek van Biblionet (de Openbare Bibliotheek) en de archeologisch-historische verzameling van het Groninger Museum.

Wie de Groninger pers volgt, weet dat het Groninger Forum kan steunen op het College van Burgemeester en Wethouders en een meerderheid in de gemeenteraad, maar ook dat het een groot en kostbaar project is. Er wordt al hard aan gewerkt. De bouwplannen zijn in de fase van een definitief ontwerp, de stad is al bezig kabels en leidingen te verleggen en de stadsarcheologen van Groningen onderzoeken reeds de terreinen buiten de rooilijn van de wederopbouw. De keldervloer van het Scholtenshuis is al bloot gelegd, graven op het Martinikerkhof zuidzijde zijn geruimd en het zicht op Middeleeuws Groningen is weer groter geworden.

Wat is er te zien?

Voor de leden van de Vereniging voor Terpenonderzoek is het van belang wat er te zien en te beleven valt in het Groninger Forum, maar vooral of het oudste Groninger verleden terugkomt in de stad. Dat is het geval. Er zijn twee vloeren voor exposities beschikbaar met ertussen een vloer voor regionale informatie in de breedste zin van het woord. De Groninger Archieven en het Groninger Audiovisueel Archief zijn ook partij in deze presentaties. Naast wisselexposities en vele nieuwe media zal ook een overzicht van de Groninger geschiedenis met de hoogtepunten uit onze collectie, zoals het masker van Middelstum, de bergkristallen ring uit Westerwijtwerd of de Bandspangen helm uit Euvelgunne.

Op een eigentijdse wijze zal de loop van de Groninger geschiedenis – Groningen in de betekenis van provincie Groningen – voor een ieder inzichtelijk worden. Tijdelijke exposities zullen facetten van het Groninger verleden gaan uitlichten. De context van de stad Groningen als handelsstad op de punt van de Hondsrug met een prima positie om het contactpunt tussen Ommelanden voor- en Drentse achterland te zijn, zullen verhelderd worden. De ontwikkeling van vuurstenen krabber tot aan moderne high tech binnen de Groninger samenleving vanaf het Jong Palaeolithicum komt in het zicht. Een studiecollectie is in ontwikkeling. Het museum is ook hard bezig om de collectie uit te breiden (Knol 2009, 2010). De lacunes zitten vooral

in de twintigste eeuw, maar als bijzondere zaken voorbij komen uit de oudere periode dan probeert het museum die eveneens te verwerven. Archeologische voorwerpen die bij een geregelde opgraving te voorschijn komen, worden automatisch gedeponereerd in het Noordelijke Archeologisch Depot in Nuis, of het gemeentelijke depot van bodemvondsten van de stad Groningen, maar zijn natuurlijk ook beschikbaar voor het Groninger Forum.

De verwervingstaak van het Groninger Museum beperkt zich tot het verwerven van bijzondere voorwerpen uit particulier bezit welke in een grijs verleden gevonden werden of recentelijk met hulp een metaaldetector te voorschijn kwamen.

De programmering van het Groninger Forum zal niet alleen exposities bevatten maar ook talloze andere activiteiten. Moderne media en bruisende discussies staan hoog op de wensenlijst. Digitale mogelijkheden die in toenemende mate ontwikkeld worden door Groninger Museum, Groninger Archieven en uiteraard ook het Noordelijk Archeologisch Depot zullen in het Groninger Forum, maar ook thuis, ter beschikking staan.

Digitale collectie

De collectie archeologie van het Groninger Museum is voor een groot deel ondergebracht in het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis. Slechts een klein deel van de absolute topstukken die nagenoeg alle in het Groninger Forum te zien zullen zijn, worden door het Groninger Museum zelf beheerd. Het Groninger Museum heeft echter bedongen dat voor presentaties haar hele oude collectie beschikbaar is, kortom er is materiaal in overvloed. In het Noordelijk Archeologisch Depot is via de website www.noordelijkarcheologischdepot.nl ook digitaal informatie te krijgen van alle vondsten uit de provincie Groningen. Grotendeels op basis van de oude collectie van het Groninger Museum, maar nu en in de toekomst steeds meer, ook op basis van nieuwe opgravingen en nieuw gedeponereerd materiaal.

Nieuwe aanwinsten van het Groninger Museum zullen ook via die website geraadpleegd kunnen worden. Het Groninger Museum bezit ook een grote verzameling munten en penningen die in of voor Groningen gemaakt zijn. Deze collectie is, samen met ander materiaal, te raadplegen op www.numismaticagroningana.nl. Het internet biedt ongekende mogelijkheden om historische collecties voor een breed publiek integraal beschikbaar te stellen. De collectie van het Groninger Museum is nu al voor een deel al te raadplegen op www.Groningermuseum.nl, zoals veel beeldmateriaal van de provincie Groningen via

Vide met roltrappen in het nieuwe Groninger Forum.

Illustratie: NL Architects

www.Groningerarchieven.nl te zien is of ook de kaartenverzameling van de Groninger Universiteitsbibliotheek op het web is te raadplegen. Buitengewoon leerzaam kan ook de website www.hisgis.nl zijn, waar nu de kadastrale informatie 1832 van de provincie Groningen - en eerder al van de provincie Friesland - te raadplegen is (Mol 2010). Kortom, er wordt op vele fronten aan ontsluiting en toegankelijkheid gewerkt. Maar een vorser heeft natuurlijk niet alleen de collectie van deze of gene instelling nodig, hij/zij wil graag zoveel mogelijk van een bepaald gebied bij elkaar zien. Of dat nu van het museum, het archeologisch depot, het archief of nog een andere instelling is. De vorser en ook de geïnteresseerde in terpen en wierden wil zagezegd een blik kunnen werpen op collectie Groningen (en op die van Friesland en Ostfriesland). Dat zal in de toekomst in steeds betere mate mogelijk zijn. Het Groninger Forum zal daarin een spilfunctie gaan vervullen. Vanaf oktober 2010 begint het Forum al in een tijdelijk gebouw als Forum-Images te functioneren aan het Hereplein.

Bibliografie

- Knol, E., 2009: In 2008 Nieuw in het Groninger Museum, *Stad en Lande* 18(1), 3-11.
Knol, E., 2010: Van lanspunt tot koekblik; het Groninger Museum verrijkt in 2009, *Stad & Lande* 19 (2), 38-47.
Mol, J.A., 2010: *Hisgis Groningen, opzet, verrijkmogelijkheden en prioriteiten*. Fryske Akademy Leeuwarden.

Oproep

Het bestuur van de Vereniging voor Terpenonderzoek is op zoek naar een vrijwilliger die wil helpen om een website voor de vereniging te (laten) bouwen en daarna te onderhouden. Geschat tijdsbeslag: twee keer per jaar circa 4 tot 8 uur. Interesse? Stuur een mail naar: ga-bakker@hetnet.nl en wij nemen contact op.

ONDERZOEKSVERSLAG

Archeozoologisch onderzoek Achlum

In juni 2009 is de zuidelijke flank van de dorpsterp van Achlum onderzocht door het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) in samenwerking met de provincie Fryslân. Diverse specialisten zijn bezig met het uitwerken van het vondstmateriaal dat tijdens het veldonderzoek is verzameld. Het botmateriaal van de opgraving te Achlum is grotendeels bekeken, maar een grondige analyse van de resultaten moet nog worden uitgevoerd. Hier alvast een overzicht van de meest opvallende vondsten. Door **Arjan Hullegie**.

De vondsten zijn gedateerd op basis van het aardewerk dat te Achlum is aangetroffen. De terp blijkt bewoond te zijn geweest vanaf de midden-ijzertijd (400-200 v. Chr.) tot de late middeleeuwen (1100-1300/1400 n. Chr.). Uit vrijwel elke fase is botmateriaal naar voren gekomen waardoor het mogelijk is om de relatie van mens en dier gedurende deze bewoningsperiode te onderzoeken. De volksverhuizingstijd is niet in het botmateriaal vertegenwoordigd.

Er zijn enkele opvallende vondsten naar voren gekomen. Ten eerste is te Achlum een doorboorde wervel van walvisbot aangetroffen, afkomstig uit de late middeleeuwen. Het is een wervel uit de staart van een potvis. Waarvoor de wervel is gebruikt is niet duidelijk. Het is mogelijk dat de wervel gebruik is voor het verzwaren van visnetten.

Vijftiende staartwervel van een potvis met twee doorboringen.

Foto: GIA

Benen tandplaatje uit samengestelde kam.

Foto: GIA

Op een middenhandsbeen van een rund zijn gebruikssporen aangetroffen. Op beide uiteinden en op de diafyse is glans zichtbaar. Van een spaakbeen van een paard is de bovenzijde afgezaagd. Dit is mogelijk een aanwijzing voor werktuigproductie uit been. Er is naast de potviswervel slechts één ander werktuig aangetroffen tussen het materiaal van Achlum. Het betreft een benen tandplaatje uit een samengestelde kam. Bij dergelijke kammen werden meerdere plaatjes van been of gewei tussen twee dekplaten geklemd. Vervolgens werden de tanden in de plaatjes gezaagd (zie foto hierboven).

Een hoornloze runderschedel uit de Ottoonse periode (900-1100 n. Chr.) is mogelijk ingeslagen. De schedel vertoont een rechthoekig gat midden op de bovenkant van de schedel, aan de linkerzijde. Een runderschedel bestaat uit twee lagen en is zeer stevig. Aangezien het gat alleen de eerste schedellaag heeft doorboord was de verwonding niet dodelijk. Mogelijk heeft men het rund een klap op de schedel gegeven om het dier te verdoven voor de slacht. Op veel van de botten zijn snij- en haksporen aangetroffen.

Op een andere runderschedel uit de Romeinse tijd (50-250/300 v. Chr.) zijn opvallend genoeg twee knobbeltjes op de plaats van de horens aangetroffen. Meestal zijn volledige horenpitten aanwezig of zijn de runderen hoornloos. Dergelijke knobbeltjes kunnen betekenen dat het hier gaat om rudimentaire horenpitten zijn of dat de horens op jonge leeftijd zijn verwijderd. Ook een schedel van een schaap is aangetroffen met dergelijke knobbeltjes.

Een rechter scheenbeen van een hond vertoont een zeer opvallende afwijking. Het bot is verdraaid waarbij de zijde die normaal naar de voorzijde van het lichaam wijst, naar de rechterzijde is gedraaid. Deze afwijking kan het gevolg zijn van het fokken

van een specifiek hondenras of van ziekte of overbelasting.

Dat men runderen gebruikt heeft als trekdier laat een vondst zien die helaas niet tot een bepaalde fase kon worden gerekend. Het betreft middenvoetsbeen dat vergroeid is met de centrotarsale, een van de voetwortelbeenderen. Deze vergroeiing is het gevolg van overbelasting waardoor het kraakbeen tussen de botten verdwijnt en de botten vergroeien. Ook een teenkootje van een rund uit de Ottoonse periode (900-1000 n. Chr.) vertoont sporen van overbelasting die wijzen op een gebruik als trekdier. Er zijn enkele botten van foetale of erg jonge dieren aangetroffen. Zo is in het zeefmateriaal een foetaal hondje aangetroffen. Een dergelijke vondst is gezien de kwetsbare aard van foetale botten vrij zeldzaam.

Nog opvallender is de vondst van een groot deel van het skelet van een lammetje uit de late middeleeuwen dat was afgedekt door een complete plag.

De resultaten van het archeozoölogische onderzoek zullen verschijnen in de onderzoekspublicatie van de opgraving te Achlum.

VONDSTMELDING

Vondst in kerk Raerd slaat brug naar vroegste Friese christenen

Bij de restauratie van de Laurentiuskerk in Raerd (gemeente Boarnsterhim) is medio januari 2010 een bronzen ornament gevonden dat mogelijk teruggaat tot de achtste eeuw. Het meest bijzondere aan de detectorvondst is dat er een afbeelding van Christus op te zien is. Door **Erik Betten**.

Wat het bronzen schijfje van een krappe drie centimeter in doorsnee precies is, daarover moet nog een deskundig oordeel geveld worden. Wel is duidelijk dat de detectorvondst van twee weken geleden oud is, heel oud. Tufstenen in de bodem binnen de kerkmuren van Raerd wezen al wel op het bestaan van een eerdere kerk op deze plaats – ruwweg rond 1100. Met het ornament – mogelijk de sierkop op een gesp of mantelspeld – wordt aan dat christelijke verleden van Raerd ineens een eeuw of drie toegevoegd. Het is zelfs niet uitgesloten dat het stukje metaal van vóór het jaar 800 stamt, en gedragen is door een van de eerste bekeerlingen in Friesland.

Kerkrentmeester Willem Hansma waarschuwt voor te veel speculatie. „Het is heel spannend allemaal,

maar de schattingen lopen nog flink uiteen.” Albert Reinstra, specialist kerkelijke bouwkunst van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, was een van de eersten die zich over de vondst boog. Hij trof in de boeken vergelijkbare objecten die als kop van de pin van een riemgesp dienden. Reinstra sluit een vroege datering in de achtste eeuw niet uit, gezien het primitieve karakter van de afbeelding van het hoofd van Christus met op de achtergrond een kruis. Op dit moment ligt het schijfje bij de archeologen van het bureau ARC dat de opgraving in de Laurentiuskerk leidt. Hun eerste inschatting wijst ook in de richting van de achtste of negende eeuw. Vanwege de restauratie van de vloer is er nu de kans om af te dalen in het verleden. Nieuwe kerken werden vaak op de resten van voorgangers gebouwd, wat in Raerd nog eens wordt bevestigd.

Olielamp

Het enige probleem is dat er niet te diep doorgegraven kan worden. Desondanks kan het voor de kerkrentmeester niet op. Elke week komen er bijzondere vondsten bij. „Zo hebben we ook een bijzondere middeleeuwse olielamp gevonden. Het is een halve kloostermop met een uitsparing voor een metalen kommetje. De roetsporen laten geen twijfel over de functie: het was een olielamp.”

Rijk wordt de kerkgemeente niet van de grafstenen, munten en andere brokjes geschiedenis uit eigen bodem. Maar in alle andere opzichten voegen de vondsten veel toe. Via het bronzen schijfje is er nu een tastbare connectie met christenen die eeuwen geleden op precies dezelfde plaats hun eredienst hielden. Het roept beelden op van een houten kerkje, met Friese christenen die Willibrord of Bonifatius nog hadden gezien, of door de missionarissen gedoopt waren. Louter speculatie, maar zolang de archeologen en kunsthistorici nog geen definitief oordeel hebben geveld, mag de verbeelding zijn werk nog even doen.

Dit artikel werd met toestemming overgenomen uit het Friesch Dagblad van 1 februari 2010.

De fibula van Raerd (Boarnsterhim).

VONDSTMELDING

Zeldzame vikingring duikt op in Gaasterland

Een zeldzame, duizend jaar oude ring van een Viking is in maart 2009 door de 39-jarige Henk Batstra uit Lemmer met zijn metaaldetector gevonden in Gaasterland.

In het Fries Museum kon archeoloog Evert Kramer al snel bevestigen dat het gaat om een vikingring uit 800 tot 1100 na Christus. „Het is een unieke vondst voor Fryslân. Zulke ringen zijn wel gevonden in Denemarken, Noorwegen en Engeland, maar nooit hier.”

Waar de ring precies gevonden is, heeft de vinder angstvallig geheim gehouden. De grond waar de ring lag is onderzocht, maar er werden geen nieuwe vondsten gedaan. Volgens Kramer gaat het om een ‘secundaire vindplaats’, wat betekent dat de grond van elders is aangevoerd.

De ring heeft een diameter van 2 centimeter, weegt 5 gram en is van puur goud. Kramer schat de waarde van de ring op vijftienduizend euro. „Het is voor verzamelaars erg gewild. Het RMO museum in Leiden en het British Museum hebben Batstra al benaderd. Het is aan Batstra wat hij ermee doet. Maar ik hoop dat hij ervoor kiest dat de ring in Fryslân blijft”, aldus Kramer in het *Friesch Dagblad* van 17 maart 2009.

Medio november 2009 maakte het Fries Museum bekend dat het de ring „voor een redelijke prijs” heeft kunnen verwerven. Woensdag 25 november vond de overdracht plaats. Het Fries Museum is daarmee het eerste museum in Nederland dat een dergelijke gouden ring uit de Vikingtijd in zijn collectie heeft.

De verwerving is mogelijk gemaakt door de Stichting Woudsend Anno 1816.

De gouden Vikingring vormt een zeer bijzondere aanvulling op de kleine collectie vondsten, die het Fries Museum uit de Vikingtijd (periode 800 tot 1100 na Christus) bezit. Uit kloosterannalen is bekend dat in de tweede helft van de negende eeuw sprake is geweest van diverse Vikinginvallen in Noord-Nederland.

De ring bestaat uit twee dikke en twee dunne in elkaar gedraaide gouden draden. Nationaal gezien bestaan er zilveren tegenhangers van dit type ring, maar een gouden uitvoering is tot nu toe in Nederland nog niet ontdekt.

Batstra en Kramer zijn blij dat de vondst op deze manier voor Fryslân behouden kon worden.

RECENSIE

Van Groningen tot Zeeland

In het boek ‘Van Groningen tot Zeeland. Geschiedenis van het cultuurhistorisch onderzoek naar het kustlandschap’ wordt in zes bijdragen de geschiedenis van het onderzoek naar het Nederlandse kustlandschap van noord naar zuid belicht. Door **Wietske Prummel**.

Deze bijdragen, die de weerslag vormen van een studiedag die in 2009 georganiseerd werd door het Obe Postma Selskip, bieden veel nieuwe feiten en inzichten over het ontstaan van de kust en geven een goed beeld van de veranderende visie in de afgelopen eeuwen op het ontstaan, de vorming en het gebruik van de kustlandschappen. Obe Postma was een Friese dichter en historisch-geograaf, die zich vooral met de Friese kust en kleistreken bezighield.

Egge Knol schetst in een heldere bijdrage het onderzoek door negentiende- en twintigste-eeuwse natuurwetenschappers naar de geschiedenis van het kustlandschap van Groningen en Friesland. Hij licht het moderne inzicht toe dat van een afwisseling van perioden met hoog- en laagwater langs de gehele Nederlandse kust, de zogenaamde trans- en regressies, geen sprake was. Dit punt komt ook in de bijdrage van Adrie de Kraker over Zeeland aan de orde.

Het tweede moderne gezichtspunt van de laatste jaren dat Egge Knol belicht, is het bestaan van een uitgestrekte veengordel tussen de kwelders en het zand. Toen dit veengebied vanaf 900 na Chr. werd ontgonnen, ontstond ernstige wateroverlast in het kustgebied. Dit leidde uiteindelijk tot de algehele bedijking.

Meindert Schroor belicht de ontwikkeling van de historische geografie van Friesland in de periode 1850-1950. Hij schetst de sterke invloed van de 'geakunde', de Friese variant van de heemkunde, die de resultaten van alle wetenschapsgebieden voor een regio binnen Friesland integreert in één boek. Zijn bijdrage wordt helaas ontsierd door te lange alinea's en veel zinnen met tangconstructies.

J. T. Bremer geeft een helder overzicht van het onderzoek naar de genese van de Kop van Noord-Holland en het westelijk Waddengebied. Hij gaat diep in op het werk van Henk Schoorl, de auteur van het vierdelige boek *De Convexe Kustboog* over het ontstaan en de ontwikkeling van de kust van het westelijk Waddengebied. Bremer schetst aan de hand van drie kaarten de ontwikkeling van het westelijk Waddengebied vanaf de Romeinse tijd tot en met het midden van de zestiende eeuw. De kaarten betreffen de Romeinse tijd, de Merovingisch-Karolingische tijd (circa 800 na Chr.) en omstreeks het midden van de veertiende eeuw. H. Th. M. Lambooy beeldt vier kaarten af, die 'Hollands Noorderkwartier', dat is het deel van Noord-Holland ten noorden van het IJ, rond 1300 na Chr. weergeven. De kaarten werden getekend door J. J. Beeldsnijder (1571), G. de Vries Azn (1864), A. A. Beekman (1916) en de hiervoor genoemde Henk Schoorl (1990). De kaarten verschillen sterk van elkaar, vooral in de grootte van de wateren en de ligging van de dijken. Dit komt enerzijds door de toename van de kennis over het gebied, anderzijds door veranderingen in de historische en staatkundige context.

Charters

K. A. H. W. Leenders schetst de ontwikkeling van het historisch-geografische onderzoek in de Noordwesthoek van Noord-Brabant, het aangrenzende deel van Zuid-Holland, waaronder de Biesbosch, en een klein deel van Zeeland. Hij laat duidelijk zien dat het onderzoek aanvankelijk vooral op geschreven bronnen was gebaseerd, dat later ook kaarten en charters bij het onderzoek werden betrokken en dat vanaf 1940 de onderzoekers in het veld gingen kijken. Ook de archeologie werd toen ook bij het historisch-geografisch onderzoek betrokken.

De laatste bijdrage is van de hand van Adrie de Kraker, die het landschapsonderzoek in de Zeeuwse delta tussen 1990-2010 belicht. Hij betreft een groot aantal disciplines bij zijn onderzoek. Aan het eind van het artikel merkt de auteur op dat in de Zeeuwse delta in de afgelopen twintig jaar enorm veel archeologisch onderzoek werd uitgevoerd. De resultaten hiervan zijn helaas niet doorgesijpeld naar andere onderzoeksvelden doordat de meeste onderzoeksrapporten ontoegankelijk zijn voor het

grote publiek en voor andere wetenschappers. De auteur doet de aanbeveling overzichten en een korte samenvatting van deze archeologische onderzoeksresultaten te publiceren en deze in een database op te nemen, opdat deze onderzoeksresultaten toegankelijk worden. Deze aanbeveling kan ook voor andere delen van Nederland gedaan worden. De bundel biedt een schat aan informatie, waaronder nog niet eerder gepubliceerde gegevens, voor iedereen die geïnteresseerd is in de ontwikkeling van het Nederlandse kustgebied. Het boek is aantrekkelijk vormgegeven en bevat vele kaarten en andere illustraties, die deels in kleur zijn afgebeeld. Helaas ontbreken de adresgegevens van de auteurs. Hierdoor is hun achtergrond voor de lezer niet duidelijk. Vele werkgevers eisen tegenwoordig dat de adresgegevens in publicaties van hun medewerkers vermeld worden.

Wietske Prummel, RUG/GIA

Hier besproken:

Guus J. Borger, Philippus Breuker en Hylkje de Jong (red.), 2010. *Van Groningen tot Zeeland. Geschiedenis van het cultuurhistorisch onderzoek naar het kustlandschap*, uitgeverij Verloren, Hilversum, 164 blz., ingenaaid, geïllustreerd (deels kleur), ISBN 978-90-8704-164-9, prijs: € 19. De bundel is deel 5 van de Obe Postma Rige.

VERENIGINGSWINKEL

Leden van de vereniging kunnen publicaties met korting aanschaffen. Niet-leden kunnen de publicaties ook bestellen, maar betalen iets meer.

Jaarverslagen

- Jaarverslag 2, 1917-1918, met Van Giffen's verslag over de opgraving in Wierhuizen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

- Jaarverslag 3/4, 1919-1920, met o.a. de opgraving in het Karolingische grafveld te Godlinze. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

- Jaarverslag 7/8, 1922-1924, met o.a. de opgraving te Hatsum (Friesland). Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

- Jaarverslag 9/10, 1924-1926, overzicht over terpenonderzoek in voorafgaande jaren. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

- Jaarverslag 25-28, 1941-1944, 3 delen (met platen), o.a. Valkenburg (Zuid-Holland) en een artikel van Glasbergen over *terra sigillata* in Groningen. Prijs voor leden 10 euro.

- Jaarverslag 29-32, 1944-1948, 2 delen (met platen), o.a. Valkenburg (Zuid-Holland). Prijs voor leden 10 euro; niet-leden 15 euro.

- Jaarverslag 33-37, 1949-1953, 3 delen (met platen), o.a. over Valkenburg (Zuid-Holland) en Deinum. Prijs voor leden 10 euro.
- Jaarverslag 51, 1969, 50 jaar terpenonderzoek. Prijs voor leden 4 euro; voor niet-leden 5 euro.
- Jaarverslag 52-54, 1967-1970, Romeinse castella. Prijs voor leden 4 euro; voor niet-leden 5 euro.
- Jaarverslag 66-72, 1982-1988, o.a. een artikel van De Langen en Waterbolk over Ezinge, verder Leeuwarden en Kimsward. Prijs voor leden 10 euro, voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 73-74, 1989-1990, themanummer over het grafveld Oosterbeintum. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 75, 1991, 75 jaar terpenonderzoek; diverse artikelen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 76-82, 1992-1998, o.a. artikel van Bazelmans over het laat-Romeinse bewoningshiaat en van Heinze over het Ostfriesische Watt. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 83-90, 1999-2006, o.a. artikelen over Hoxwier bij Mantgum, kokkels en vroeg-middeleeuwse grafvelden. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 91, 2007, themanummer over de wierde Englum. Prijs voor leden 13,50 euro; voor niet-leden 22 euro.
- Jaarverslag 92, 2008, themanummer over de wierde Dorkwerd. Prijs voor leden 13 euro; voor niet-leden 19,50 euro.

Andere publicaties

- G.J. de Langen, 1992. Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle Middeleeuwen. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.
- G.J. de Langen, zonder jaartal. De opgraving Gouverneursplein-Sint Jacobsstraat 1979. Prijs voor leden 4 euro; voor niet-leden 5 euro.
- M. Miedema, 1983. 25 eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen. Drie delen. Dissertatie VU Amsterdam. Prijs voor leden 40 euro; voor niet-leden 50 euro.
- M. Miedema, 2000. West-Fivelingo 600 v. Chr. - 1900 n. Chr. Archeologische kartering en beschrijving van 2500 jaar bewoning in Midden-Groningen. Overdruk van een artikel uit *Palaeohistoria* 41/42:237-443. Losbladig. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.
- A. Nieuwhof (red.), 2006: De wierde Wierum (provincie Groningen). Een archeologisch steilkantonderzoek. Groningen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

Van enkele van deze publicaties zijn slechts enkele exemplaren beschikbaar. Wie het eerst komt, die het

eerst maalt! U kunt de boeken bestellen bij de secretaris, Annet Nieuwhof, p/a GIA, Poststraat 6, 9712 ER, Groningen. E-mail: a.nieuwhof@rug.nl. Over de bestellingen worden portokosten berekend.

LIDMAATSCHAP

Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij penningmeester Wietske Prummel of secretaris Annet Nieuwhof.

E-mail: w.prummel@rug.nl
a.nieuwhof@rug.nl

Adres: p/a Groninger Instituut voor Archeologie
 Poststraat 6
 9712 ER Groningen

De contributie bedraagt 15 euro per jaar. Leden steunen door hun bijdrage het wetenschappelijk onderzoek van terpen en wierden. Zij ontvangen als tegenprestatie de Jaarverslagen en de Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek (beide verschijnen in principe onregelmatig), en kunnen deelnemen aan excursies die door de vereniging worden georganiseerd.

KOPIJ

Kopij en aanbevelingen voor op te nemen rubrieken of berichten, kunnen ingezonden worden naar de Redactie van de Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek, p/a Gerhard Bakker, Hanenburg 13, 8926 KT Leeuwarden. E-mail: gabakker@hetnet.nl

COLOFON

De Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek verschijnen sinds 1984 op onregelmatige tijdstippen. De redactie bestaat op dit moment uit Gerhard Bakker en Evert Kramer. De eerstvolgende nieuwsbrief verschijnt voor de zomer van 2010. Deadline kopij: 1 juni 2010.

Vereniging voor Terpenonderzoek
 Poststraat 6
 9712 ER Groningen

ISSN 13813331